

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əənənəsinin tədqiqi dünya şərqşünaslığında

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Annotasiya. Məqalədə Şərq xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatının tarixində dərin iz buraxmış, özündən sonra “Xəmsə” mövzularında yüzlərlə əsərlərin meydana çıxmasında mühüm rol oynamış Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əənənələrinin dünya şərqşünaslıq elmində tədqiqi məsələləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur. İşin əsas tədqiqat obyektini XIX əsrdən başlayaraq, Avropa və Rusiyada problem ətrafında aparılmış tədqiqatlar təşkil edir. Bu məqsədlə, Y.Hammer, E.Braun, E.Gibb, Ç.Riye, A.Krımiski, Y.Kraçkovski, Y.Bertels və başqalarının tədqiqatlarına nəzər salınır.

Məqalədə həmçinin XX əsrdə H.Araslı, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Ləvənd, M.Mübariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, N.Araslı, İ.Həmidov, X.Yusifli, T.Kərimli, M.Kazımov, A.B.Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqa alimlər tərəfindən problemin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilməsi, tarixi-müqayisəli metod əsasında müxtəlif istiqamətlər üzrə kifayət qədər tədqiqatların aparılması diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Avropa, Rusiya, şərqşünaslıq

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 16.05.2024; qəbul edilib – 24.05.2024

Nizami Ganjavi's “Khamasa” tradition in world oriental studies

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of Philosophy in Philosophy, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Abstract. In the article, the issues of the research of the traditions of the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who left a deep mark on the history of the culture and literature of the Eastern peoples and played an important role in the emergence of hundreds of works on “Khamasa” after him, in the world science of oriental studies are involved in the research. The main research object of the work is the researches conducted on the problem in Europe and Russia starting from the 19th century. For

this purpose, the researches of Y.Hammer, E.Brown, E.Gibb, Ch.Riye, A.Krymski, Y.Krachkovski, Y.Bertels and others are reviewed.

The article also includes in the 20th century H.Arasli, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Koprulu, A.Sirri Lavand, M.Mubariz, G.Aliyev, R.Aliyev, R.Azade, N.Arasli, I.Hamidov, Kh.Yusifli, T.Karimli, M.Kazimov, A.B.Kudelin, A.V.Mikhaylov, M.Y.Borev and other scientists draw attention to the determination of theoretical aspects of the problem, conducting sufficient research in various directions based on the historical-comparative method.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamsa, Europe, Russia, oriental studies

Article history: received – 16.05.2024; accepted – 24.05.2024

Giriş / Introduction

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir və əlaqələrinin öyrənilməsi dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının daim diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemdir. XX əsrdə problemin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilmiş, tarixi-müqayisəli metod əsasında müxtəlif istiqamətlər üzrə kifayət qədər tədqiqatlar aparılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas A.B.Kudelin dünya mədəniyyəti kontekstində Qərb və Şərq ədəbiyyatının qarşılıqlı təsir məsələsini araşdırarkən, bu prosesdə təsirə məruz qalmış sənətkarların rolunu qiymətləndirərək yazır: “Gətə və başqa ziyalı Avropa mütəfəkkirlərinin tarixi xidməti ondan ibarət oldu ki, Şərqin irsi yenidən dünya mədəniyyətinin aktiv komponentinə çevrildi. Şərq mütəfəkkirlərinin uzaqgörənliyi sayəsində, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı regiondaxili inkişafı yanaşı, regionlararası əlaqələrin qurulmasına təkan vermişdir” [10, s.118].

Dünya şərqşünaslıq elmində XIX əsrdən başlayaraq, problemin müxtəlif elmi aspektləri diqqəti cəlb etmiş, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənanəsinin Şərqin və Qərbin epik poeziyasının inkişafında rolu qeyd olunmuşdur.

Problemin əsaslı şəkildə öyrənilməsi XX əsrdə daha global karakter almış və Nizami Gəncəvinin öz poemaları ilə Şərqdə yeni ədəbi məktəbin bünövrəsini qoyduğu təsdiq olunmuşdur.

Əsas hissə / Main part

XX əsrdə problemin nəzəri əsasları H.Arasli, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Lavand, M.Mubariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, N.Arasli, İ.Hamidov, X.Yusifli, T.Kərimli, M.Kazimov, A.B.Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqa alimlər tərəfindən işlənərək hazırlanmışdır.

Görkəmli nəzəriyyəçi alim V.M.Jirmunski Şərq ədəbiyyatında ədəbi əlaqələr zəminində yaranan əsərlərin romantik xüsusiyyətləri və tipoloji nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsinin mexanizmi ətrafında müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. O, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında analoji təzahürlərin sosial-tarixi qanunauyğunluqlar olduğunu, qədim xalq eposlarının öz yerini psixoloji mövzulara, məhəbbət romanlarına verdiyini, bu səbəbdən dünya xalqlarının ədəbiyyatının tipoloji xüsusiyyətlərlə zəngin olduğunu qeyd edərək yazır: “Seçilmiş qəhrəmanları birləşdirən sevgi hissinin əzəmətli “romantik” karakteri, eşqin “xidmət” mənasında anlayışı, bu hisslərin təsviri, aşiqin sevgilisini görəndə keçirdiyi hallar, nəhayət, bu stereotipik emosional həyəcanlar (ümumiyyətlə introspektiv monoloqlar, dialoqlar, link mesajlar şəklində) tamamilə yeni bir sənət tipi ortaya çıxartmaq zərurəti yaratmışdır. Bu baxımdan, Fransız Kretyenin poetik romanları tipoloji olaraq, çağdaş ədəbiyyatda fars dilində, əslən azərbaycanlı olan Nizami (təxminən 1140-1203) poemalarına bir janr və bir tarixi dövrün əsəri olaraq o qədər yaxınlaşır ki, qarşılıqlı ədəbi təsir məsələlərindən də danışmaq olar” [11, s.190].

“Xəmsə” ənanəsinin novatorluq əsasında inkişaf etdirilməsi, əsərin bədii sistem elementlərinin (süjet, tərz, qəhrəmanların xarakteri, kompozisiya və sair) başqa bir əsərdə tətbiqi və yeni əsərin mənbədən fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi daim ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri ədəbi təsir məsələsinə kompleks şəkildə dünya xalqlarının mədəni dialoqları müstəvisində yanaşırlar. Ədəbi əlaqələri “müxtəlif dövrlərdə sərhəd və zaman kəsiyi tanımayan mədəni dialoqlar” [4, s.11] adlandıran nəzəriyyəçi-alim M.Y.Borev bu ənanənin 16 tipini göstərir ki, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzuya uyğun olaraq, onların yalnız bir neçə tipinə diqqət yetirmək kifayətdir: 1) Ənanənin novatorluq əsasında davamı; 2) Sələfin yaradıcılığına yaxınlıq hiss olunsa da, yaradıcılıq prinsiplərində zidd mövqe; 3) Bir əsərin bədii sistem elementlərinin (süjet, tərz, qəhrəmanların xarakteri və kompozisiya) başqa bir əsərdə tətbiqi. Eyni zamanda yeni əsərdə mənbədən fərqli cəhətlərin mövcudluğu; 4) Yaxınlıq tipi. Müəllif təsirləndiyi sələfin yaradıcılıq təcrübəsinin bəzi cəhətlərini götürür; burada orijinalın üslubi xüsusiyyətləri gözlənilir və yaranmış əsər yeni hadisə olaraq ortaya çıxır və sair.

Yaxın Şərq ədəbiyyatının epik-masnəvi janrının orta çağlar mərhələsində yüksək inkişaf zirvəsinə çatmasında və zənginliyiylə seçilməsində əhəmiyyətli dərəcədə Nizami “Xəmsə”sinə borclu olduğunu öz tədqiqatları ilə təsdiq edən Həmid Araslinin aşağıdakı fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür: “Uzaq Hindistandan tutmuş Balkana qədər bir çox qüdrətli söz ustaları Nizami sənətdən faydalanmış, “Xəmsə” yaratmaq və şairin ayrı-ayrı mövzularına müraciət etməklə, onun ənanələrini izləmişlər. Nizami sənətlə bağlı şairlər onun zəngin irsindən həmişə öz dövrləri ilə səsləşən, zamanəyə uyğun məsələləri seçmiş, onları dövrün ədəbi tələbinə müvafiq tərzdə davam etdirmişlər” [1, s.238]. Bu baxımdan, sonrakı dövrdə yaranan “Xəmsə”lərə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı motivlərinin sinxron ardıcılıqla izlənməsi, yaxud tamam fərqli elementlər və orijinal süjetlər in əlavə olunması ilə bağlı olaraq spesifik xüsusiyyətlər xasdır. Dünya tədqiqatçılarını “Xəmsə” ənanəsinin tematik-fəlsəfi dəyişiklikləri və tarixi-mədəni inkişafı daim cəlb etmiş, problemin öyrənilməsində zəngin təcrübə qazanılmışdır.

Məlumdur ki, problemin tarixi-xronoloji öyrənilməsində konkret informativ xüsusiyyətə malik olan orta əsr təzkirələri ədəbiyyatşünaslığın inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, nizamişünaslığın da müvafiq problemlərinin həllində mühüm məxaz hesab olunur. Təzkirəçilər tərəfindən Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı tarixin fenomen hadisəsi olaraq qiymətləndirilmiş, lirkəsi və “Xəmsə” yaradıcılığında qüdrət və sənətkarlığı xüsusi qeyd olunmuş, əsərlərindən nümunələr verilmiş, həmçinin təsir dairəsi də nəzərdən keçirilmiş və Nizami ədəbi məktəbi davamçıları haqqında məlumatlar verilmişdir.

İlkin və əhəmiyyətli mənbələr sırasında Məhəmməd Oufinin (XIII) “Lübabül-əl-bab”, Həmdullah Mustafa Qəzvinin (XIV) “Nüzhetül-qülub”, Dövlətsah Səmərqəndinin (XV) “Təzkürətüş-şüəra”, Əlişir Nəvainin (XV) “Məcalüsün-nəfais”, Əhdi Bağdadinin (XVI) “Gülşənüş-şüəra”, “Əmin Əhməd Razinin (XVI) “Həft iqlim”, Lətif Qəsməonlunun (XVI) “Təzkirəyi-Lətif”, Sadıqi bəy Əfşarın (XVI) “Məcmül-xəvas”, Fəxr əz-Zəmaninin (XVII) “Meyxanə”, Nəsrabadinin (XVII) “Təzkirəyi-Nəsrabad”, Azad Bilqraminin (XVIII) “Xəzaneyi-amirə”, Lütfəlibəy Azərin (XVIII) “Atəşkədə”, Rzaqulu xan Hidayətin (XIX) “Məcmül-füsəha” və “Təzkirə-yi əl-mühəqqəqin mocuin riyaz əl-arifin” adlı iki təzkirəsinə və sair mənbələri daxil etmək mümkündür. Bu mənbələrdə müəlliflər Nizamini “Xəmsə” yaradıcılığı ilə Şərq ədəbiyyatında müstəsna yer tutduğunu qeyd etməklə, onu nəzirə, yaxud cavab yolu ilə təqlid edən sənətkarların yaradıcılığını ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi kontekstində əlavə, bilavasitə nəzirə ədəbiyyatının inkişafının izlənilməsinə çıxır açmışlar.

Müəyyən tarixi dövrlərdə ədəbiyyatın inkişafını tənzimləyən, epik janrın əsas inkişaf istiqaməti olan “Xəmsə” ənanəsinin novatorluq problemləri – ictimai mərhələ, milli özəlliklər, fərdi müəllif yanaşması, yaxud şairlərin fəlsəfi dünyagörüşü, poetik üslubunun sələflərinə bağlılığı və başqa məsələlər haqqında, şübhə yoxdur ki, təzkirə müəllifləri geniş şəkildə bəhs etməyə qadir

Y.E.Bertelsin araşdırmalarında Nizaminin "Xəmsə" əənəsinin Əmir Xosrov Dəhləvi, Nizaməddin Əhməd Süheyli, Xacü Kirmanı, Əlişir Nəvai, Məktəbi Şirazi, Əbdülrəhman Cəmi, Abdullah Hatifi, Katibi Türşizi, Məhəmməd Füzuli, Bədrəddin Hilali, Əbülqasım Qunabadi (Təbrizi), Zəmiri, Kaşifi, Həbibli, Əhməd Paşa, Həmdü və başqa sənətkarlara cəxəsrlik təsirinin

öyrənilməsi sahəsində mühüm tədqiqatları sonrakı geniş araşdırmaların inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Rusiyada "Xəmsə" mövzularının mənbəşünaslıq baxımından da öyrənilməsi sahəsində həlledici tədqiqatlar aparılmışdır. İ.Y.Kraçkovskinin "Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında povestin ilkin qaynaqları" (Moskva, 1956) adlı fundamental tədqiqatını qeyd etmək lazımdır. Görkəmli alim Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərinin yazılı qaynaqlarının öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun araşdırmalarına əsasən, "Eramızın VII əsrinin ikinci yarısında Mərkəzi Ərəbistanda şimali ərəb tayfalarından olan Əmir qəbiləsində Məcnun laqəbli şair yaşamış, o dövrdə Ərəbistanda beduinlər arasında geniş yayılmış platonik məhəbbət cərəyanına qoşulmuş və şeirlərinin çoxunu Leyliyə həsr etmişdir" [8, s.235]. Dünya şərqşünaslarının əksəriyyəti alimin yuxarıdakı fikirlərinə şərik çıxaraq, Leyli və Məcnunun tarixi şəxsiyyətlər olduğunu təsdiq etmişlər.

"Xəmsə" ənənəsinin tədqiqi üzrə Orta Asiya ədəbiyyatşünaslığında S.Ayni, S.Əsədullayev, B.Valixodjaev və başqa alimlərin araşdırmalarını da qeyd etmək lazımdır.

Sadulla Əsədullayevin "Hatifinin "Leyli və Məcnun" poemasının orijinalıq dərəcəsi haqqında" (Leningrad, 1967) və "Farsdilli poeziyada "Leyli və Məcnun" (I hissə, Düşənbə, 1981) monoqrafiyaları diqqəti cəlb edir. Burada "Leyli və Məcnun" mövzusu və süjetin yayılması baxımından folklor və yazılı mənbələr nəzərdən keçirilir, Nizami Gəncəvi əsərinin təsir dairəsi araşdırılır. Müəllif VII-XII əsrlərdə, Nizami yaradıcılığına qədər, "Leyli və Məcnun" əfsanəsinin yaranmasını izləyərək, İ.Y.Kraçkovski və Xanna Əl-Fəxurinin elmi təsnifatını – bədvi (köçəri) ərəblərin şifahi ədəbiyyatı, o cümlədən, Məkkə və Mədinə şəhərlərində yaşayan şairlərin məhəbbət lirikası əsasında quraraq, bu iki mühüm qaynaq əsasında tədqiqatlar aparmışdır. Alimin gəldiyi nəticəyə əsasən, "Bu qaynaqlardan mühüm hissəsi – Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərinin əsas mənbələrindən sayılan ərəb məhəbbət lirikasının – Məkkə və Mədinə şairləri qoludur ki, buraya Ömər ibn Əbu Rəbiə (644-711), Abdullah ibn Məhəmməd Əl-Əxvas (ölümü-723), Abdullah ibn Ömər Əl-Ərci (VII əsr) və başqa sənətkarların yaradıcılığı daxildir. Bu mənbələrin digər qolu – köçəri beduinlərin platonik məhəbbətini tərənnüm edən Camal ibn Abdullah ibn Ər-Ruxxal Əl-Əhyaliya (öl.697), Qeys ibn Zəreh (öl.687) və Qeys ibn Müləvvəh Əl-Əmirinin şeirləridir" [2, s.18-20].

S.Əsədullayev Y.İ.Kraçkovski və Y.E.Bertelsin məlumatları əsasında, daha bir qaynağı – "Əl-Valibinin "Leyli və Məcnun" Divanına yazılmış şərhlər" əsərini nəzərdən keçirir. Müəllif araşdırmalardan belə qənaətə gəlir ki, Nizami Gəncəvi – zəngin folklor və yazılı mənbələrin verdiyi materiallar əsasında "Leyli və Məcnun" mövzusunda bütöv bədii əsər yaradan ilk şairdir. Azərbaycan şairi ərəb yazılı mənbələrindən əsaslı şəkildə öz yaradıcılıq xarakterinə xas, öz ideyalarına uyğun olanları seçib ayırmışdır. Nizami Gəncəvi öz "Leyli və Məcnun" əsərini yaradarkən, "əsasən iki mənbəyə – Əbül Fəzəc İsfahaninin "Kitab əl-əğani" və Əbu Bəkr Valibinin "Divanı Əl-Məcnun"a yazdığı şərhlərə söykənmişdir" [2, s.22].

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvi sənətinin dünya xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətinə təsirinin Avropa və Rusiyada öyrənilməsi müasir dövrdə də aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlayan bu araşdırmalar dünya şərqşünaslıq elminin inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, nizamişünaslığın müvafiq problemlərinin həllində əhəmiyyətli mənbələr sırasındadır.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 732 s.
2. Асадуллаев, С. Лейли и Меджнун в фарсыязычной литературе: Библиографический обзор. – Душанбе: Дониш, – 1981. – 208 с.

3. Бертельс, Е.Э. Избр.труды: Низами и Фуззули. – М.: Изд-во Восточ.лит., – 1962. – 554 с.
4. Боров, М.Ю. Художественный процесс (проблемы теории и методологии) Художественные взаимодействия как внутренние связи художественного процесса. В книге: Методология анализа литературного процесса. – Москва: Наука, – 1989, – 237 стр.
5. Brown, E.G. A Literary History of Persia, Vol.1-4. – Cambridge: – 1902-1924, – v.2, – 568 p.
6. Ch.Rieu.Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. – London: – 1888, – 366 p.
7. Gibb Elias John Wilkinson. A history of Ottoman poetry. 1 vol. – London Luzac, Roberts - University of Toronto, – 1900-1909. – 447 p.
8. Крачковский, И.Ю. Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. Избр.соч. – М.-Л.: – 1956, – Т.2, – 650 стр.
9. Крымский, А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. – М.: – 1909, – Т.3. – 504 стр.
10. Куделин, А.Б. Литературные взаимосвязи Запада и Востока в XIX веке и формирование концепции «Мировая литература». Пленарное заседание «Диалог культур в условиях глобализации». – Москва: – 2012, – стр.109-118.
11. Жирмунский, В.М. Средневековые литературы как предмет сравнительного литературоведения. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XXX. Вып. 3. – М.: – 1971. – с. 185-197.
12. Joseph Von Hammer-Purgstall (Dezember 1797, 317-328). Materialien, Publikationen Aus Dem Archiv Der Universität Graz, Band 46, Redaktion: Univ.-Prof. Mag. Dr. Alois Kernbauer, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt Graz, – 2018, – s.778.

Исследование традиции «Хамса» Низами Гянджеви в мировом востоковедении

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Резюме. В статье рассматриваются вопросы исследования традиций азербайджанского поэта Низами Гянджеви, оставившего глубокий след в истории культуры и литературы восточных народов. Традиции «Хамса» Низами Гянджеви принципиально привлекли внимание мировых востоковедов. Основным исследовательским объектом работы являются исследования, проводимые по данной проблеме в Европе и России, начиная с XIX века. С этой целью рассмотрены исследования Ю.Хаммера, Э.Брауна, Э.Гибба, Ч.Рие, А.Е.Крымского, Ю.Крачковского, Е.Э.Бертельса и других.

В статье также говорится, что Г.Араслы, Е.Э.Бертельс, В.М.Жирмунский, Ф.Кепрюлю, А.С.Левенд, М.Мубариз, Г.Алиев, Р.Алиев, Р.Азаде, Н.Араслы, Х.Юсифли, И.Гамидов, Т.Керимли, М.Кязимов, А.Б.Куделин, А.В.Михайлов, М.Ю.Боров и другие ученые обращают внимание на определение теоретических аспектов проблемы, проводя достаточные исследования в различных направлениях на основе историко-сравнительного метода.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, Европа, Россия, востоковедение